

‘तथापि’चा जिव्हाळा

सर्व साथी,

एका वर्षाच्या दीर्घ अवकाशानंतर ‘जिव्हाळा’ परत आपल्या भेटीस घेऊन येत आहोत. मधल्या काळात तथापिच्या टीममध्ये काही बदल घडून आले. या आणि इतर काही कारणांनी गेल्या बारा-तेरा वर्षांत प्रथमच जिव्हाळ्याचे तीन अंक प्रकाशित होऊ शकले नाहीत. सर्व वाचक आणि वर्गणीदार यांची क्षमा मागून हा नविन अंक आपल्या हाती सोपवत आहोत.

मागचा जून ते हा जून या काळात पुलाखालून बरंच पाणी वाहून गेलं असं म्हणता येईल. काही ठिकाणी पुलच बदलले. उदा. दिल्ली (विधानसभा आणि संसद), मुंबईतील बदललेली सरकारं ही काही मुख्य उदाहरणं देता येतील. अच्छे दिन च्या घोषणेतील नाविन्य आणि आकर्षण आता एक वर्ष जुनं झालं आहे. त्या घोषणेचा तकलादूपणा आणि फोलपणाही लोकांच्या लक्षात येऊ लागला आहे. राज्यातील आणि एकूणातच देशातील निष्ठूर उजव्या वळणानं जाऊ पाहणारं राजकारण इथल्या शोषित स्त्री-पुरुष समूहांच्या मुळावर येणार हे सांगण्यासाठी आणखी चार वर्ष थांबण्याची गरज वाटत नाही.

नेहमीप्रमाणेच या अंकातही आम्ही काही महत्त्वपूर्ण विषयांचा समावेश करणाऱ्या प्रयत्न केला आहे. अरुणा शानबागच्या जाण्यानं सर्वांच्या मनावर उठलेला ओरखाडा कधी भरून येणार नाही असं वाटतं. विद्या कुलकर्णीचा या अंकातील लेख अरुणाच्या निमित्ताने समोर आलेल्या अनेक मुद्द्यांचा मागोवा तर घेतोच परंतू स्त्री अधिकाराच्या आणि सुरक्षेच्या दृष्टीने उपस्थित झालेले अनेक प्रश्नही मांडतो.

‘मानसोपचार तज्ञ नसेल तिथे’ या तथापिने मराठीत आणलेल्या विक्रम पटेल यांच्या पुस्तकातील संदर्भ घेवून मानसिक आजार आणि संस्कृती हा एक लेखही या अंकात आहे. शिवाय पारगाववरून कमळी मंजुळी ही परत आपल्या भेटीला आल्याच आहेत.

आशा आहे हा अंकही आपल्या पसंतीस उतरेल. येत्या काळात हा अंक कुठल्याही अडथळ्याविना वाटचाल करत राहील ही खात्री आम्ही देतो.

आपली
प्राजक्ता, अच्युत
आणि तथापि टीम

अंतरंग

मागोवा

अरुणा शानबाग च्या निमित्ताने... २

शरीर साक्षरता

संस्कृती आणि मानसिक आजार ४

पारगांवच्या पारावरून

उखडलेल्या मुळांवर ‘अच्छे दिन’चा फुफाटा ६

दृष्टीक्षेपात

इंडियाज डॉटर - एक दृष्टीक्षेप १०

माहितीच्या जगात

गोष्ट शरीराची...मनाची... संचाचा प्रकाशन कार्यक्रम ११

नवे जग नवी तगमग - कुमार शिराळकर १२

अरूणा शानबाग च्या निमित्ताने ... विद्या कुलकर्णी

अरूणा शानबाग. वॉर्ड क्रमांक ४, केईएम रुग्णालय, मुंबई. जवळपास ४२ वर्षे हाच तिचा पत्ता होता! अरूणावर लैंगिक अत्याचार झाले तेव्हा ती पंचविशीत होती. झालेल्या निघृण मारहाणीत, बलात्कारात तिचा मेंदू जबरी दुखावला. थोड्याफार संवेदना जाग्या राहिल्या, पण आयुष्य निपचित झालं. व्हेजिटेटिव्ह स्टेट. ती अंथरूणाला खिळली. कोमात गेली. तिला आसपासच्या जगाचं भान उरलं नाही. पण तिच्यावरील प्रसंगाचे पडसाद मात्र सर्वदूर उमटले. पुढेही उमटत राहिले. गुन्हेगाराला शिक्षा झाली. तिच्या अचेतन अवरथेत तिला किती जगवायचं' यावर चर्चा झाल्या, निश्चयानं आणि जिव्हाळयानं तिची देखभाल करणाऱ्या परिचारिकांनी तिला 'जाऊ' दिलं नाही. चार दशकांहून अधिक काळ. त्यांनी रुग्णालयाच्या त्या वॉर्डमध्ये तिचं असणं सर्वतोपरी जपलं.

१८ मे २०१५ ला अरूणानं अखेरचा निरोप घेतला. तिचं अस्तित्त्वच संपलं. पत्ता पुसला गेला. पण या जाण्याने तिच्या निमित्ताने पुढे आलेल्या प्रश्नांना, मुद्द्यांना पुन्हा एकदा उजाळा मिळाला. हा सारा घटनाक्रम काय होता हे मांडण्याचा हा प्रयत्न. तसंच आज ४२ वर्षांनी, स्त्री प्रश्नाच्या जाणीवा बदलल्यामुळे आणि स्त्री संरक्षणाचे नवे कायदे झाल्यामुळे, अरूणाच्या बाबतीत काय निसटून गेले, याचाही मागोवा घेण्याचा हा प्रयत्न.

अरूणावरील अत्याचार

अरूणा शानबाग मुळची कारवारची. नर्सिंगचं शिक्षण घ्यायला ती केईएममध्ये दाखल झाली. आपल्या कामात चोख, स्मार्ट, कार्यतत्पर आणि शिस्तप्रिय अशी तिची प्रतिमा होती. सोहनलाल वाल्मिकी हा याच रुग्णालयातला कंत्राटी वॉर्डबॉय कम् सफाई कामगार. रुग्णालयातील सामानाची उचलेगिरी करताना त्याला अरूणाने हटकले आणि चारचौघात खडसावले. याचा राग डोक्यात घेऊन त्याने तिच्यावर हल्ला केला. रुग्णालयाच्या तळघरातील एका खोलीत परिचारिका ड्यूटीनंतर कपडे बदलायसाठी जात. तिथे अरूणाला एकटीला गाढून सोहनलालने कुत्र्यांना बांधायच्या साखळीने तिला जखडले. मारहाण केली. त्यावेळी अरूणाची मासिक पाळी चालू होती. मागून बलात्कार करणाऱ्यासाठी सोहनलालनं तिला उपडी केली. मानेभोवती साखळीचा फास बसून तिच्या मेंदूचा ऑक्सिजन पुरवठा खंडित झाला. तिची शुद्ध हरपली. नंतर तिची सोन्याची चेन, घड्याळ घेऊन तिला तसेच सोडून तो निघून गेला. ही घटना २७ नोव्हेंबर १९७३ च्या रात्री घडली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आलेल्या कामगाराने तिला प्रथम पाहिले. त्यावेळी ती बेशुद्धावरथेतच कण्हत होती. रुग्णालय असल्याने वैद्यकीय यंत्रणा हाताशी होती. डॉक्टरांनी तत्काळ उपचार सुरू केले. जीव वाचवण्याची अथक धडपड सुरू झाली. पण मेंदूला किती इजा झालीये त्याचा लगेच अंदाज लागणं कठीण होतं. कालांतरानं त्याचं गांभीर्य समजून आलं. चेतासंस्थेचा मेंदूशी संपर्क तुटला होता. अरूणा कोमात गेली. एक तरुण सळसळता जीव अंथरूणाला खिळला.

कायद्याची कारवाई

जिच्यावर प्रसंग गुदरला ती अरूणा काय घडलं हे सांगण्याच्या स्थितीत नव्हती. ती जगण्या-मरण्याच्या हिंदोळ्यावर होती. तिचा जीव वाचवण्यासाठी रुग्णालयाची सगळी यंत्रणा सुसज्ज होती. त्यांचे शर्थीचे प्रयत्न चालू होते. वैद्यकीय पातळीवर कसलीच कसूर नव्हती, सगळं सुरळीत चालू होतं, पण कायदेशीर कारवाईचं काय ?

झाल्या प्रकाराची वाच्यता काय आणि किती करायची यात रुग्णालय व्यवस्थापनात मतमतांतरं होती. रुग्णालयाच्या सुरक्षा अधिकाऱ्यांनी पोलिसांना फोन करून केवळ चोरी आणि जबरी मारहाणीची तक्रार दिली. तक्रारदार म्हणून पुढे यायला कोणीच तयार नव्हते. रुग्णालयात ड्यूटीवर असताना घटना घडली म्हणून त्यांनीच तक्रारदार व्हावं असं अरूणाच्या नातेवाईकांचं म्हणणं. तर महापालिकेचं रुग्णालय असल्यानं डीन वा सुरक्षा अधिकारी यांनी जबाबदारी घेण्याचं टाळलं. झाल्या प्रकाराला चोरीच्या उद्देशाने केलेला हल्ला' म्हटलं गेलं. बलात्काराची वाच्यता करणं जाणीवपूर्वक टाळलं गेलं. तिच्या वैद्यकीय अहवालातील या संबंधित माहितीचा भाग रुग्णालय अधिकाऱ्यांनी वगळला. अरूणाची सामाजिक नाचक्री होऊ नये, तिचं लग्न ठरलं आहे, अशी भावना यामागे होती आणि त्याबरोबरच रुग्णालयाच्या आवारात घडलेल्या गुन्ह्याची तीव्रता मर्यादित करण्याचा धोरणीपणाही त्यामागे असावा. पण त्यामुळे या घटनेत बलात्काराचा गुन्हा नोंदवलाच गेला नाही.

केईएममधील परिचारिकांनी मात्र अरूणाची घटना हा कामाच्या ठिकाणच्या सुरक्षेचा मुद्दा बनवला. त्यांच्या दीर्घकालीन प्रलंबित अनेकविध तक्रारी होत्याच. कुचकामी सुरक्षा यंत्रणा, परिचारिकांचा वावर असलेल्या ठिकाणी अपुरा प्रकाश हे व असे सुरक्षेचे मुद्दे त्यांनी यापूर्वीही मांडले होते. अरूणाची घटना, विशेषतः तिच्यावरील निघृण हल्ला व बलात्काराचे वास्तव हेतूतः लपवण्याचे प्रयत्न, हे सगळ्यांना थेट भिडणारं, त्यांच्या सुरक्षिततेसमोर प्रश्नचिन्ह उभं करणारं होतं. या घटनेनंतर परिचारिकांनी आपली सामूहिक ताकद पणाला लावली. त्यांनी तीन दिवसांचा संप पुकारला. संपाच्या

काळात 'अरुणा शानबागखेरीज कोणत्याच रुग्णावर इलाज होणार नाहीत,' या भूमिकेशी त्या ठाम राहिल्या. त्यामुळे त्यांच्या प्रश्नांची दखल हॉस्पिटल प्रशासनापासून लोकप्रतिनिधी सर्वांनाच घ्यावी लागली. परिचारिकांच्या जबाबातून पोलिसांना तपासाचे सूत्र मिळाले व सोहनलाललाही पकडता आले. पण त्याच्यावर चोरी व जीवघेणा हल्ला याचेच आरोप होते. पोलिसांनी वा पुढे गुन्हे अन्वेषण शाखेकडे केस गेली तेव्हा, बलात्कारासंबंधीचे (किंवा त्यावेळच्या कायद्याप्रमाणे सोडोमी चे कलम लागले का, वैद्यकीय अहवालांची छाननी झाली का, याचे ठोस संदर्भ सहजी उपलब्ध नाहीत.) त्यामुळे चोरी व जीवघेणा हल्ला या आरोपांसाठी सोहनलालवर केस चालली, १९७४ मध्ये केसचा निकाल लागून सोहनलालला सहा वर्षांची शिक्षा झाली आणि ती भोगून तो १९८० मध्ये तुरुंगाबाहेर आला.

कायदे: तेव्हाचे व आताचे

बलात्कार, लैंगिक अत्याचार यांची आज स्त्रियांवरील गंभीर अत्याचार म्हणून दखल घेतली जाते. अरुणाची घटना घडली त्यावेळची परिस्थिती यापेक्षा खूप वेगळी होती. म्हणूनच रुग्णालय प्रशासन, नातेवाईक, पोलीस वा नर्सस यापैकी कोणीच तिच्यावरील या अत्याचाराचे वास्तव पुढे आणले नाही. त्यातून तिचीच बदनामी होईल व भावी जीवनात तिला अडचणी येतील, ही सामाजिक मानसिकता होती. यात पुढील काळात बदल होत गेले. मथुरा या आदिवासी मुलीवर पोलिसांनी चौकीत बलात्कार केला, ही घटना १९७२ मधली. या केसमध्ये पोलिसांवर कोणताच गुन्हा सिध्द झाला नाही, उलट मथुरावर ताशेरे ओढले गेले. प्रतिकाराच्या खुणा तिच्या शरीरावर नव्हत्या, तिला शरीरसंबंधाची सवय होती इत्यादी. या निर्णयावर, त्यामागच्या मानसिकतेवर टीकेची झोड उठली, स्त्री संघटनांनी आंदोलन केले आणि १९८३ मध्ये बलात्कारविरोधी कायद्यात महत्वाचे बदल झाले. कस्टोडियल रेप, म्हणजे ज्यांच्यावर नागरिकांच्या संरक्षणाची, देखभालीची जबाबदारी आहे अशा ठिकाणी, अशा कर्मचाऱ्यांनी केलेला बलात्कार, गंभीर गुन्हा मानला गेला आणि बलात्काराचा आरोप असणाऱ्यावर तो न केल्याची जबाबदारी आली, हे त्यातील काही ठळक बदल. पण तरीही बलात्कार कशाला म्हणायचे याची व्याख्या सीमित होती. सोहनलालने गुदद्वारातून संबंध केले, हे त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या बलात्कारविरोधी कायद्यात नव्हते. योनीत लिंगप्रवेश झाला तरच बलात्कार, अशी कायद्याची धारणा होती. ही व्याख्या संकुचित आहे, बदलली पाहिजे, यावर अनेकदा चर्चा झाली. पण दिल्लीतील निर्भया केसनंतर त्याचे खरे गांभीर्य लक्षात घेतले गेले. झालेल्या गुन्हाकडे बघण्याचा लोकांचा व व्यवस्थेचा दृष्टिकोन आणि कायद्याच्या मर्यादा या दोन्ही गोष्टी आज प्रकर्षाने जाणवतात. त्यानंतर झालेल्या जस्टीस वर्मा यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने बलात्काराची विस्तृत व्याख्या केली. योनी, गुदद्वार, तोंड यामध्ये लिंग वा अन्य वस्तू घालणे यांचाही बलात्काराच्या व्याख्येत अंतर्भाव केला आहे. अरुणाच्या घटनेप्रमाणे अनेक घटनांत स्त्रियांवर

अतिशय निघृण लैंगिक हिंसाचार होत असतात, बलात्काराच्या आधीच्या मर्यादित व्याख्येमुळे त्यांना कायद्याच्या चौकटीत न्याय मागता येत नसे. आता भारतीय दंडसंहिता व गुन्हेगारी कायद्यामध्ये २०१३ पासून झालेल्या सुधारणांमुळे लैंगिक अत्याचाराविरुद्ध सशक्त कायदा अस्तित्वात आला आहे.

१९७३ मधील कायद्याच्या परिभाषेत, गुदद्वारातून संबंध हे बलात्काराच्या व्याख्येत येत नसले तरी त्यांना 'अनैसर्गिक' व 'गुन्हेगारी' समजले जात होते. त्याची शिक्षा सोहनलालला झाली असती. पण त्याचे हे कृत्यच तक्रारीतून पुढे आणले गेले नाही. आजच्या कायदेशीर व्याख्येप्रमाणे सोहनलालचे हे कृत्य बलात्काराचा गुन्हा ठरते. कायद्याच्या मर्यादेमुळे व बलात्काराला सामाजिक कलंक मानण्याच्या मानसिकतेमुळे अरुणावरील अत्याचाराचे गांभीर्य किती कमी झाले, हे यातून लक्षात येते.

अर्थात, अशा संबंधांना अनैसर्गिक' समजणेही गैर व संकुचित आहे, परस्परसंमतीने दोन प्रौढ व्यक्तींनी केलेल्या संबंधांना कसलेली मापदंड लावणे हे समाजाचे वा कायद्याचे काम नाही, ही भूमिकाही आता आग्रहाने पुढे येत आहे, याची निदान इथे नोंद करणे तरी आवश्यकच आहे.

कामाच्या ठिकाणची सुरक्षितता

जशी बलात्काराची फारशी वाच्यता करण्याची मानसिकता त्यावेळी नव्हती, तशीच कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या सुरक्षेचा विचार करण्याचीही भूमिका नव्हती. म्हणूनच अरुणाच्या घटनेपश्चात परिचारिकांनी घेतलेली ठाम भूमिका आणि पुकारलेला संप हेही या घटनाक्रमातील एक लक्षणीय पाऊल होते. कामाच्या ठिकाणची सुरक्षितता हा मुद्दा त्यांनी ऐरणीवर आणला. पण त्याला विशाखा गाईडलाईन या नावाने पहिले मूर्त रूप मिळाले. १९९७ मध्ये राजस्थानमधील भवरीदेवी या गावपातळीवर आरोग्य साथी म्हणून काम करणाऱ्या महिलेवर गावातील वरच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीतील पुरुषांनी बलात्कार केला. भवरीदेवी बालविवाहाविरोधी जनजागृतीचे काम करत होती. त्यावरून तिला या पुरुषांचा रोष सहन करावा लागला. तिच्या या केसमुळे कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांची सुरक्षा हा मुद्दा ऐरणीवर आला आणि १९९७ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने प्रथम विशाखा नियमावली जाहिर केली. त्याचा कायदा व्हायला डिसेंबर २०१३ उजाडले. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून संरक्षण (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) कायद्याने एक यंत्रणा उभारली, व्यवस्थापन वा मालकावर त्याची जबाबदारी

पान ९ वर पहा..

संस्कृती आणि मानसिक आजार

काही कारणांमुळे अंकात एक वर्षांचं अंतर पडलं आणि मनाचिह गुंती ही मागच्या दोन अंकांमध्ये आलेली लेखमाला खंडित झाली, त्याबद्दल क्षमस्व. शरीर आणि मन वेगळं नाही करता येत, उलट त्यांचा सहसंबंध असतो. शरीराला जर दुखापत झाली, तर मनावरही त्याचे परिणाम होत असतात आणि मनाला जर वेदना झाली तर शरीरावरही त्याचे परिणाम होतात. म्हणूनच आरोग्यामध्ये शरीराइतकचं मनाचंही महत्त्व आहे. पण आजही मानसिक आरोग्याविषयी समाजाला पुरेशी माहिती नाही. म्हणूनच २०१४ मधील दोन अंकांमधून आपण मानसिक आरोग्य, मानसिक आजार, आजारांमागील कारणे, याबद्दल जाणून घेतलं. यावेळी आपण संस्कृतीचा आणि मानसिक आजारांचा संबंध समजून घेऊ. याविषयी तुमचे अनुभव, प्रतिक्रिया आम्हांला जरूर कळवाव्यात.

मानसिक आरोग्याच्या मुद्द्यांवर संस्कृतीचा वेगवेगळा प्रभाव असू शकतो.

‘मानसिक आजार म्हणजे काय? या प्रश्नाचे उत्तर प्रत्येक संस्कृतीप्रमाणे बदलू शकते. बहुतेक वेळा मानसिक आजार म्हणजे स्किझोफ्रेनिया आणि मेनियासारखे तीव्र स्वरूपाचे मानसिक

आजार असे मानले जाते. समाजात मोठ्या प्रमाणावर आढळणारे सर्वसाधारण मानसिक आजार म्हणजे डिप्रेशन, चिंता, दारू आणि अंमली पदार्थांच्या व्यसनांसंबंधित समस्या. पण यांच्याकडे ‘मानसिक’ आजार म्हणून फार क्वचित बघितले जाते. या आजारांबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. पण ज्या व्यक्ती या आजारांनी त्रस्त असतील त्यांना या आजारांचे ‘रुग्ण’ म्हणून संबोधून त्यांच्या दुःखात आणि त्रासात भर टाकणेही योग्य नाही. कारण समाज या मानसिक आजारांकडे कलंक किंवा धब्बा म्हणूनच पाहतो.

मानसिक आजार असलेले लोक वेगवेगळ्या माध्यमातून मदत घेत असतात. याबद्दल थोडक्यात समजून घेऊ.

जादूटोणा, दुष्ट भुतेखेते आणि आत्मे यांबाबतच्या समजुती :

अनेक समाजात अशी रुग्णांची अशी धारणा असते की कुठल्यातरी जादुटोण्यामुळे, वार्डट भुताखेतांमुळे किंवा काही अनैसर्गिक, अमानवी गोष्टींमुळे त्यांना हा आजार झालेला आहे. याला विरोध करून किंवा हे खोडून काढून फारसे काही हाती लागत नाही. कारण खूप वेळा संपूर्ण समाजाचाच अशा गोष्टींवर विश्वास असतो. अशा धारणा खोडून काढल्या तर संबंधित व्यक्तीलाच कसनुसे होऊ शकते. त्याऐवजी लोकांची धारणा समजून घेऊन त्यांना वैद्यकीय सिध्दांत सोप्या भाषेत समजावून सांगता येतात.

पाद्री/महंत/पुजारी, प्रेषित आणि मनोविकारतज्ज्ञ :

त्रास होत असताना लोक कुणाकडे जातात? आजारी लोक अनेक प्रकारच्या लोकांची मदत घेतात. त्यात धार्मिक मंडळी असू शकतात. काही पारंपरिक वैद्य वा इतर औषधे देणारे लोकही असतील. यामध्ये होमिओपथी, आयुर्वेद, पारंपरिक चिनी आरोग्यसेवा देणारे, मांत्रिक, भटजी/पुजारी/महंत, पाद्री, प्रेषित आणि कदाचित आणखीही काही लोकांचा समावेश होतो. अशी मदत घेण्यामागे कारणेही अनेक आहेत. पहिले कारण म्हणजे वैद्यकीय आरोग्य सेवा आरोग्याच्या सर्वच; विशेष करून मानसिक आरोग्याच्या सर्व समस्यांना उत्तरे नाही देऊ शकत! दुसरी गोष्ट म्हणजे काही लोक भावनिक क्लेश भुताखेतामुळे किंवा काही सामाजिक कारणांमुळे होत आहेत असे मानत असल्यामुळे ते मदतीसाठी डॉक्टर सोडून इतर पर्याय निवडतात. वैद्यकीय उपचारांपेक्षा पारंपरिक उपचार पध्दतीमुळे काही लोकांना अधिक पटकन बरे वाटू शकते.

मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींचे समुपदेशन :

अनेक पाश्चिमात्य देशात भावनिक समस्या असणाऱ्या लोकांचे समुपदेशन मानसशास्त्रीय सिध्दांतांचा आधार घेऊन केले जाते. हे सिध्दांत काळाच्या ओघात त्या त्या देशाच्या संस्कृतीला अनुसरून निर्माण झाले आहेत. पाश्चिमात्य सोडून अनेक संस्कृतींमध्ये मात्र हे सिध्दांत तिथल्या सांस्कृतिक रुढी परंपरा आणि समजुतींशी विसंगत ठरू शकतात. याचा अर्थ असा नाही की समुपदेशनाचे हे सिध्दांत या संस्कृतींमध्ये अजिबातच उपयोगी ठरणार नाहीत. पण आपापल्या संस्कृतींमध्ये निर्माण झालेली संसाधने आणि पध्दती यांचा जर आपण शोध घेतला तर त्यांचा स्वीकार होण्याची अधिक शक्यता आहे. बहुसंख्य संस्कृतींमध्ये उपयोगी ठरू शकेल अशा समुपदेशनाच्या एका सोप्या प्रकाराबद्दल आपण समजून घेऊ.

बोलणे आणि समुपदेशनाच्या उपचार पध्दती :

काही आरोग्य सेवकांचे असे मत आहे की 'चांगल्या' आरोग्य सेवेमध्ये निव्वळ बोलण्याव्यतिरिक्त अजून काही असावे. काहीना तर केवळ बोलणे किंवा समुपदेशन हा उपचाराचा भाग कसा? असे वाटते. म्हणूनच खूप आरोग्य सेवक दवाखान्यामध्ये येणाऱ्या प्रत्येक रुग्णाला औषधे देतात. म्हणूनच दवाखान्यात येणाऱ्या बऱ्याच लोकांचीही औषधे मिळावीत अशीच अपेक्षा असते. काहीजण तर स्वतः सांगतात की त्यांना इंजेक्शनची गरज आहे! आरोग्य क्षेत्रात बोलणे/समुपदेशन या उपचार पध्दतीबद्दल असलेल्या काही शंका आणि गैरसमज दूर करणे महत्त्वाचे आहे.

बोलण्याच्या, संवादाच्या माध्यमातून केल्या जाणाऱ्या या उपचार पध्दतीला सर्वसामान्यपणे 'समुपदेशन' म्हटले जाते. पण समुपदेशन ही संज्ञा विविध पध्दतीने वापरली जाते. एखाद्या काळजी करणाऱ्या व्यक्तीकडे औपचारिक प्रशिक्षण नसले तरी ती व्यक्ती तिच्या अस्वस्थ असणाऱ्या मित्राचे किंवा मैत्रिणीचे समुपदेशन करत असते. या प्रकारच्या समुपदेशनामध्ये समुपदेशक खूप वेळा स्वतःच्या अंतर्मनाचा कौल आणि ज्ञान यांचा वापर करतात. या पध्दतीचे स्वतःचे असे काही फायदे आहेत पण ती इतकी व्यक्तीसापेक्ष आहे की इतरांसाठी ही 'उपचार पध्दती' शिकून तिचा वापर करण्याजोगी नाही. समुपदेशनाचा एक उपचार पध्दती म्हणून आपण विचार करतो तेव्हा केवळ मित्र किंवा मैत्रिणीशी बोलणे' यापेक्षा अधिक काही या प्रकारच्या समुपदेशनामध्ये समाविष्ट असते. याची दोन कारणे आहेत.

१) समुपदेशन करण्याची एक पध्दत असते. मानसिक आजार का होतात आणि त्यावर उपाय कसे करायचे याचे विश्लेषण करणाऱ्या सिद्धांतांवर समुपदेशनाच्या सर्व पध्दती आधारलेल्या आहेत. मानसिक समस्यांची उकल करण्याचा प्रयत्न या पध्दतीद्वारा केला जातो.

२) ज्या आरोग्य सेवकांकडे लोक मदतीसाठी जातात, ते आरोग्य सेवक समुपदेशन करतात. अशा परिस्थितीमध्ये रुग्णाला सल्ला आणि धीर तर मिळतोच शिवाय या पध्दतीमध्येच बरे करण्याची एक सुप्त शक्ती आहे. कुठल्याही आरोग्य सेवकाला खुलेपणाने विचार करता येत असेल तर समुपदेशनाचे कौशल्य आत्मसात करणे सहज शक्य आहे. मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींना समुपदेशनाने बरे वाटते याविषयी पुरेसा पुरावा आज उपलब्ध आहे. अर्थात समुपदेशन हा काही औषधांचा प्रतिस्पर्धी नाही. व्यक्तीचे प्रबोधन करून धीर देणं हा समुपदेशनाचा गाभा आहे.

समुपदेशन ही उपचार पध्दती खालील टप्यांनुसार वापरतात :

- * रुग्णाला धीर देणं.
- * परिस्थिती समजावून सांगणं.
- * देह, चित्त शांत ठेवण्यासाठीचे आणि श्वासोच्छ्वासाचे प्रकार शिकवणं.
- * विशिष्ट लक्षणांबद्दल सल्ला देणं.
- * समस्या सोडविण्याची कौशल्ये शिकवणं.

मानसिक आजारांबाबत लक्षात ठेवण्याच्या गोष्टी

- मानसिक आजार विविध प्रकारचे आहेत. मानसिक आजारांमुळे माणूस जवळ जवळ निकामी होऊ शकतो. कधीकधी मानसिक आजार मृत्युलादेखील निमंत्रण ठरू शकतात.
- आरोग्य सेवांमध्ये किंवा समाजात मोठ्या प्रमाणावर आढळणारा मानसिक आजार म्हणजे दारूचे व्यसन. अर्थात बहुसंख्य रुग्ण आणि आरोग्य सेवकदेखील दारूच्या व्यसनाला मानसिक आजार मानत नाहीत.
- स्किझोफ्रेनिया, मॅनिक -डिप्रेशन आणि अक्युट सायकोसिस या आजारांसोबत वर्तन बिघाड येतो, म्हणजेच वागणे बिघडते. या आजारांनाच बरेच लोक आणि आरोग्य सेवकदेखील मानसिक आजार समजतात.
- तणावपूर्ण घटना, मेंदूच्या कार्यामधले बदल आणि मेंदूमधला संसर्ग अशा वैद्यकीय कारणांमुळे मानसिक आजार निर्माण होतात.
- काही लोकांना ठामपणे असे वाटत असते की भुतेखेते किंवा अमानवी गोष्टींमुळे मानसिक आजार उद्भवतात. अशा समजुती खोडून काढण्याऐवजी मानसिक आजारांमागची शास्त्रीय कारणे त्यांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करावा.
- कुठला मानसिक आजार झाला आहे याचे केवळ निदान करणे हे मुख्य उद्दिष्ट नाही. महत्त्वाचे आहे ते त्या व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यासंबंधीच्या गरजा लक्षात घेणे आणि उचित उपचार सुचवणे!

संदर्भ : 'मानसोपचार तज्ञ नसेल तिथे' - विक्रम पटेल

उखडलेल्या मुळांवर 'अच्छे दिन'चा फुपाटा..

(राम राम मंडळी.. कसं काय बरं हाय का? तब्बल एक वर्ष सरलं आपल्याला भेटून. तुम्ही पुसचाल बाबी गेली कुठं? काय हाल हवाल न्हाय.. एक पावसाळा सरून दुसरा आला. आवं आता काय सांगू तुमारनी. हितं नवं जुनं करण्यात लई येळ गेला बगा. म्हनलं समदेच करुलालेत तर आपनबी का मागं रहावं. दिल्लीत ५६ इंची सरकार आलं, मुंबईत ५६ इंची सरकार आलं. छाती-पोटाचा काय तो फरक (आसं म्हनणारे म्हनतेत!!). मधल्या काळात आमच्या गावात लईच येगळी आवई उठली. समद्याच्या तोंडात निरतं अच्छे दिन येणार, अच्छे दिन येणार'. माज्या सारखे लोकं रोज सडकंकडं डोळे लावून बेजार. यष्टीत येतील, आटोत येतील. पत्रावर चढून बग, मुंढारीवरून बग काय दिसतंय का? निरती धूळ उडायची अन फुपाटा नाका तोंडात जायचा. आता लोक म्हनतेत आवं दमानं घ्या. जरा कळ काढा. म्या म्हनलं व्हय बाबा एवढे वरीस कळ काढली आजून पाच वर्षे बगू! तुमच्याकडची काय खबर. अच्छे दिन तुमच्याकडं आले असतील तर इकडं बी लावून घा म्हणजे झालं. मधल्या काळात आमच्या कमळी मंजुळीची ताटातुट झाली. त्या बी एका सालानं भेटल्यात. चला तर त्यंलाबी इचारु त्यंचं काय हालहवाल!)

म. कमळा हाईस का गं माय घरात?
क. बया, बया, बया, बया.. मंजुळे.. कवा आलीस गं माय.. पुन्याहून?
म. ही काय.. सकाळलाच उतरलेव फाट्यावर.. गावातली गाडी गावली फाट्याला म्हणून पायपीट वाचली.

क्याबिन मध्ये. हडपसरालाच बसलो आमी, तेवडच पैकं कमी पडतेत गं तिथनं.
क. लई दिस लावलेस की परतीसाठी! कशे दिवस काढलेस गं इतके? तुला तर एक दिवस बी करमायचं न्हाई माय गाव सोडून..
मं. ढकलले बग कशे तरी दिवस. खरं सांगू का? कामाच्या धडड्यात कळायचं बी न्हाई दिवस कसा जायचा अन रात कशी सरायची.
क. आग लागली ह्या गारपीटीला. तिच्यामुळच गेलसाली तुला गाव सोडवा लागला.
मं. आगं रानच नासली त्या गारपीटीत. मग गावात राहून काय खाणार होतो सांग आमी. तुमच्या सारखे कास्तकरीच उघड्यावर आल्ले तिथं आमच्यासारख्या मजुरीवर गुजरान करणाऱ्यांची काय सोय. येळच वाईट हुती म्हनायची..
क. व्हय गं. ते सालच वंगाळ गेलं बग. हिकडं हाताशी आलेली शेतं गेली आन तिकडं माजी जिवाभावाची मैतर बी गेली लांब त्या पुन्याला.
(परत गळ्यात पडतात)
मं. आता आलेव बग म्हागारी. चार पैकं गाठीला बांधले आन

(दोघी एकमेकींच्या गळ्यात पडतात. दोघींच्या डोळ्यात पाणी)

क. साल लोटलं की गं माय.. पाक वाळून गेलीस की... पुन्याला काय जेवतबिवत न्हाईत का काय लोकं..

म. ते जाऊ दे गं. तू कशी हाईस ते सांग?

क. कशी दिसतेव?

मं. झ्याक. फकस्त जरा मोठी झाल्यासारखी दिस्तीयास..

क. (विचारात पडते)

मं. आगं काय इचार कराया लागलीस?

क. काय न्हाई गं.. तुजं सांग.. रेल्वेनं आलीस का?

मं. आगं न्हाई गं. ट्रयावल्सनं आले. आपल्या जनाबाईचा पिंट्या हाय ना त्यो हाय एका गाडीवर किन्नर. त्यनंच बसवलं

फिरलो वापस नवरा बायको.

क. बरं झालं माय. परवाच त्यो गोसाव्याचा राम इचारत व्हता तुमच्याबद्दल.

मं. व्हय. त्यचा फोन आल्ता. वापस येनार अस्चाल तर आवंदा शेत कर्ताव का म्हणून इचारत व्हता.

क. (आनंदाने) मग व्हय म्हनले का दाजी?

मं. त्यांला व्हय म्हनायला काय जातंय. करावं तर मलाच लागनारय समदं.

क. बर मग तुझा काय इचार हाय. व्हय मन बग. आवंदा पाऊस चांगला हुईल.. माझं मन सांगतंय.

मं. तुझ्या तोंडात साखर पडो. व्हय तर म्हनलेव. पर ह्यो दुस्मन पाऊस पावला तर बरं हुईल. त्या पुन्यात जीव लागला न्हाई ग..

क. का गं. लईच काम व्हतं का? काय काम लागलत?

मं. लई कामं केली. रसवंतीची गाडी लावली मार्केट यार्डात दोघांनी मिळून. त्या उसा बरबर माझा नवरा बी पिळला गेला बग ती गाडी वडूनवडून. मग भाजी इकलो आंबेगाव पठारावर. मी घरकामं केली. दिवसभर भाजी इकून रातच्याला हे वाचमनची नोकरी करायचे आन मी वाती वळायचे किलोकिलो कापसाच्या.

क. लईच कष्ट केलाव की गं.

मं. कामाला मी घाबरत न्हाय तुला म्हाईतच हाय. मदी त्या निवडणुका लागल्या इधानसभेच्या. बाप्ये म्हनू नको, बाया म्हनू नको पोरी, पोरं बी ढिगानं जायाचे परचाराला. दिवसाला तीनशे काय मिळायचे, पाचशे काय मिळायचे. वर चा, नाश्ता, जेवण समदं फ्री.

क. पर तू गेली नस्चील!

मं. खरं सांगू कमळे.. एक डाव मला बी वाटलं जावं. काय व्हतंय.. शेजारनी म्हनत व्हत्या मंजुळाबाई, चला. अच्छे दिन' येनार हाईत..

क. म्हंजे तू न्हाई गेली...

मं. व्हय. न्हाई गेले. म्हनलं अच्छे दिन आपल्या नशिबात न्हाईत. असते तर गावच सोडवा लागला नसता.

क. नशीब बिशिव समदं झूट, कष्टच खरे. तूच म्हनायचीस न्हवं.

मं. आज बी म्हन्तेव अन उद्या बी तेच म्हननार.. मोप कष्ट केले. पर कितीबी काम करा म्हयन्याकाठी हातात कायच शिल्लक पडायची न्हाय. दोन म्हनता तीन, चार कामं करत होतो. पर रूमचा किराया, किराणा, लायटीचं बिल ह्यातच समदं खल्लास. निस्ती कुतरओढ. चासाठी दुध घेवं म्हनलं तर धादा इचार करावा लागायचा. दुधा-पाण्यासाठी, भाजीपाल्यासाठी पैकं घायची आपल्याला सवयच न्हवती

की गं.

क. कशे लोक रहातेत गं मग. यवढी म्हागाई?

मं. म्हागाई? आगं इथून तिथं जायचं म्हणलं की काढा धा रुपये, काढा इस रुपये. घराजवळ काम मिळायची तर काय बोदच न्हाय. रोज एक शंभराची नोट निस्ती घर खर्चावरच जातीया. एवढं करूनबी सूख काय ते न्हाई. फलाटातले सुशिक्षित म्हणनारे अरेतुरे करतेत. एकडाव एका बाईनं तिचा कचरा उचलायला लावला तुज्या दाजीला. लई जीवाला लावून घेतलं त्यांनी.

क. हितं कायम पांढरया कपड्यात रहाणारा गडी असलं जीवाला लावून घेणार न्हाई तर काय गं..

मं. ते तर कायच न्हाई. एक डाव तुझं दाजी पडलं रस्त्यात. एका कारीनं ठोकरलं अन गेला त्यो गाडीवाला पळून. एवडी गर्दी रस्त्याला पर आर्धा तसं कुनी हात लावायला तयार न्हवतं की गं. कसलं शहर म्हणायचं ह्याला. तिथून फोन लावला ह्यनीच शुद्धीत आल्यावर तवा कळलं. भाजीची गाडी सोडून मी तशीच पळत गेले.

क. मग गं..

मं. आगं तिथं दवाखाना तर सोपा हाय का माय. त्या कात्रजच्या दवाखान्यात न्हेलं. सात दिस तिथंच पडून होता गडी. चार हजार खर्च झाला शिवाय एक महिना काम बुडलं ते येगळं..

क. नुस्कानच की गं.

मं. नुस्कानीच काय न्हाय. पर हा माणूस आर्धा तास रक्ताच्या थारोळ्यात पडलाय अन कुनाला सवड होत न्हाय दवाखान्यात न्हेण्याची. फाटक्या मानसाचा जीव नसतोय का?

क. आगं समदे लोक नसतील तसे.

मं. आवशी खरं हाय तुजं. तुला म्हणून सांगते. दवाखान्याचं बिल भरायला दोन हजार कमी पडत होते. मला तर येड लागायची पाळी आलेली. बिल कमी करा म्हनलं, आधार कार्ड दावलं तर नगरसेवकाचं पत्र आना म्हनले. पत्र आनलं तर रेशनकार्ड मागितलं. रेशनकार्ड दावलं तर पिवळं न्हाई म्हनले. म्या म्हनलं चुलीत घाल तुजा दवाखाना तर मला हाकलून दिलं.

क. मग गं..

मं. तुला म्हणून सांगते कमळे. माजी एक शेजारीन देवासारखी धावून आली आन तिनं येळ भागवली.

क. बरं झालं गं माय. बग मी तुला म्हनत होते आपल्यासारखे असतेत कुनीतरी..

मं. खरं हाय. पर तुजे दाजी.. मलाच डाफरले. त्या बाईची कशाला मदत घेतली म्हणूनशान.

क. का गं?

मं. म्हनले ती धंदा करती गपचूप. असल्या बाईचा पैका नगं..

क. आरं माझ्या कर्मा.. तुला म्हाईत न्हवतं?

मं. कमळे मला समदं म्हाईत व्हतं. पर हाकलून लावनाच्यापरीस माजी येळ भागवनारी मला जास्त जवळची न्हाई का? तूच सांग.

क. आगं पर..

मं. मंजुळे, ती बी आमच्यासारखीच की गं. दुस्काळानं पोळलेली. गावात खायला काय न्हाई म्हणून परागंदा झाली. हे शहर माज्यासाठी दयाळू निघालं तेवढं तिच्यासाठी पाझरलं न्हाई एवढाच काय तो फरक. भिक मागण्यापारीस तिनं हे काम निवडलं. तुज्या दाजीला काय बी वाटू दे मला तिच चांगली वाटली बग.

क. खरं हाय तू म्हनतेस ते बी.

मं. कमळे उखडून पडलेलं झाड पुन्हा मूळं धरनं अवघड. अशी लई झाडं त्या शहरात रोज दिसायची. गावाकडून आलेले, आपल्या माय-बाप-भावासारखे दिसनारे लोक भिक मागताना नजरंला पडतेत. आजबी. म्या इचार केला हे काय खरं न्हाय. आपला गाव गाठाय पाहिजे पहिलं छुट. जे काय अच्छे बुरे दिन यायचे ते गावातच बगू.. तिथंच लडू काय लढायचं ते.

क. आता आलीस न्हवं. बग समदं चांगलं हुईल. म्या लई खुश हाय आज.

मं. म्या बी. बग मी माझंच दळत बसले. तुजं काय बी इचारलं न्हाय. एका वर्षात किती मोठी दिसायला लागलीस गं.

क. आता माजी कथा ब्रेकनंतर. बस अदुगर चा टाकते.

पान ३ वरून पुढे.

टाकली. कामाच्या ठिकाणी महिला कर्मचाऱ्यांना सुरक्षित वातावरण मिळाले पाहिजे, ही व्यवस्थापनाची जबाबदारी आहे व त्या दृष्टीने एखादी घटना घडल्यास त्याची दखल घेणे, पोलिसांची मदत घेणे अनिवार्य आहे. तसेच कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे, हीदेखील त्यांची जबाबदारी आहे.

स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचाराचे गुन्हे आणि कामाच्या ठिकाणी संरक्षणाचा मुद्दा - या दोन्ही बाबतीत आता पीडीत व्यक्तीला कायदेशीर पाठबळ असले तरी ते राबवण्यासाठीची यंत्रणा अधिक सक्षम व संवेदनशील होण्याची गरज आहे. त्यावरच कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी अवलंबून राहणार आहे. पण निदान अन्यायाला कायद्याच्या परिभाषेत मान्यता मिळाली, त्याची दखल घेण्याचं काम होत आहे, हेही एक पुढचं पाऊलच आहे.

दीर्घ देखभाल

अरुणाच्या घटनाक्रमातील एक महत्त्वाची आणि अनोखी गोष्ट म्हणजे केईएम मधील नर्ससनी केलेली तिची देखभाल. चार दशकं, म्हणजे नर्ससच्या चार-पाच पिढ्यांनी त्याच निष्ठेनं केलेली तिची देखभाल, हे विशेष उल्लेखनीय आहे. अरुणा वर्षानुवर्षे अंधरुणाला खिळून होती, पण अशा अवस्थेमुळे रुग्णाला ज्या जखमा होत्यात तशा तिला अजिबात नव्हत्या, एवढी काटेकोरपणे तिची काळजी घेतली गेली. या परिचारिकांनी तिला केवळ जगवलंच नाही, तर सन्मानानं जगवून तिचं जगणं सुसह्य केलं. 'गुणवत्तापूर्ण सहृदय सेवा' काय असते याचा उत्तम आदर्श त्यांनी घालून दिला. अरुणावर योग्य ते उपचार केईएममध्येच व्हावेत ही मागणी त्यांनी लावून धरली. मग तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली तिच्यावर योग्य ते उपचार होतील असा मॅनेजमेंटचा हुकूम मिळविला होता. मुंबई महानगरपालिकेने पुढे अरुणाला केईएममध्ये न ठेवता अन्यत्र शुश्रूषेसाठी ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तोही याच नर्ससनी एकत्रितपणे लढून हाणून पाडला आणि तिच्यासाठी त्याच इमारतीमध्ये एका स्वतंत्र खोलीची सोय करण्यात आली. जिथे अरुणानं शेवटचा श्वास घेतला.

१ जून हा अरुणाचा वाढदिवस. यावर्षी परिचारिकांनी तो प्रथमच तिच्या पश्चात साजरा केला. अरुणाच्या या ६८ व्या वाढदिवशीच्या समारंभात तिचा जन्मदिन 'नर्सिंग केअर डे' म्हणून पाळण्याचा निश्चय घोषित झाला. ही परिचारिकांच्या कामाला मिळालेली एक पावतीच आहे!

दयामरण

या घटनाक्रमाच्या विविध पैलूंवर अभ्यासपूर्ण तरी वाचनीय आणि समग्र चित्र उभं करणारं पत्रकार पिंकी विराणीचं पुस्तक १९९८ मध्ये प्रसिद्ध झालं. अरुणाज् स्टोरी. विराणीने २००९ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात अरुणाच्या दयामरणासंबंधी याचिका दाखल केली.

अचेतन अवस्थेत किंवा असह्य वेदना सहन करत मरणाची वाट पाहणाऱ्या रुग्णांना दयामरण देऊन त्यांना सन्मानपूर्वक मुक्त करावे, ही त्यांची भूमिका होती. केईएम व्यवस्थापन आणि परिचारिका यांनी मात्र याचिकेवर हरकत घेतली. अरुणा शानबागसारखी व्यवस्था होणं अपवादात्मक आहे. आज मृत्यूशय्येवर जखडलेल्या, निपचित जगणाऱ्यांच्या दुरावस्थेचा प्रश्न मोठा आहे. त्यांची जबाबदारी कोण घेणार? या केसच्या निमित्ताने इच्छामरण वा दयामरण यासारखा महत्त्वाचा मुद्दा सार्वजनिक चर्चेत आला. या याचिकेच्या निमित्ताने सर्वोच्च न्यायालयानं अपवादात्मक परिस्थितीत अप्रत्यक्ष दयामरणाला परवानगी दिली. २०११ मधील हा निर्णय ऐतिहासिक स्वरूपाचा आहे. त्यासाठी सविस्तर आणि काटेकोर मार्गदर्शक तत्त्वेही न्यायालयाने घालून दिली आहेत.

अरुणाची गोष्ट अजूनही अपूर्णच

आता काही अतिउत्साही पत्रकारांनी सोहनलालला शोधून काढलंय. उत्तर प्रदेशातल्या कुठल्याशा आडगावात राहून रोज पंचवीस किलोमीटर सायकल चालवून मिळणाऱ्या मजुरीवर गुजराण करतोय सोहनलाल. शिक्षा भोगून झाल्यावर तो गावी गेला. त्याचा पूर्वेतिहास त्याच्या गाववाल्यांना माहिती नव्हता, तो माहिती करून देण्याचं महान काम पत्रकारांनी केलं. आता गाववाले त्याला गावाबाहेर काढायला निघालेत. आपण गुन्ह्याकडे, तसेच गुन्हेगाराकडे कसे बघतो, हेही यानिमित्ताने तपासायला हवं. सोहनलालवर आता बलात्काराचा गुन्हा लावायचा असे काही महाभाग म्हणतायत! यातून काय साध्य होणार आहे? अरुणाला न्याय मिळणार आहे? ती तर गेली. एक-दोन दिवस बातमी चर्चेत राहिल व विरून जाईल. गुन्ह्याच्या तीव्रतेच्या तुलनेत नगण्य शिक्षा झालेल्या किंवा शिक्षाच न झालेल्या अशा कितीतरी लैंगिक गुन्ह्याच्या घटना आहेत. सनसनाटी पत्रकारितेपेक्षा थोडी अभ्यासू पत्रकारिता करत या घटनांचा मागोवा

या निमित्ताने घेतला असता तर ते निदान संयुक्तिक झाले असते. समाजाला विचारप्रवृत्त करणारे झाले असते.

अरुणाचा मृत्यू झाला, पण अरुणाची गोष्ट संपली नाही. ती संपतही नाही. कारण यानिमित्ताने जे अनेक मुद्दे पुढे आले ते समस्त स्त्रियांच्या लेखी महत्त्वाचे ठरणारे आहेत. मग तो स्त्रियांचा कामाच्या ठिकाणी मिळणाऱ्या सुरक्षेचा, त्याची जबाबदारी घेण्याचा मुद्दा असो की बलात्काराविषयीच्या सामाजिक मानसिकतेचा व यंत्रणेतील त्रुटींचा मुद्दा असो. अरुणा व तिच्यासारख्या निघुण अत्याचारांना बळी पडलेल्यांमुळे हे मुद्दे वारंवार अधोरेखित होतच आहेत. यानिमित्ताने स्त्रियांसाठीची सुरक्षा यंत्रणा - समाजात आणि कामावर अशा दोन्ही ठिकाणी - अधिक सक्षम कशी करता येईल याचा विचार व्हायला हवा. या प्रश्नांची तड लावल्याखेरीज अरुणाची गोष्ट कशी संपणार?

इंडियाज डॉटर - एक दृष्टीक्षेप

डिसेंबर २०१२ ला निर्भायावर झालेला बलात्कार. कोणताही बलात्कार हा वाईटच. पण या केसमध्ये बलात्काराचं स्वरूप आणखी भीषण आणि अमानुषही होतं.. या घटनेच्या निषेधार्थ देशाच्या विविध भागांमध्ये पडसाद उमटले.. या घटनेवर आधारित नुकतीच 'इंडियाज डॉटर' ही डॉक्युमेन्टरी प्रसिद्ध झाली. पुन्हा त्या घटनेबद्दल इंडियाज डॉटर' ने खळबळ उडवली आणि दुसऱ्या दिवशीच ती प्रसारित करण्यावर बंदीही आली.

या फिल्मचं नाव जरी 'इंडियाज डॉटर' असं असलं तरी केवळ 'निर्भया'च्या घटनेवर भर दिलेला आहे. तशा भारताच्या विविध भागात विविध प्रकारच्या बलात्काराच्या घटना घडलेल्या आहेत. त्या मुली किंवा स्त्रियाही 'इंडियाज डॉटर' च होत्या. तरी या निमित्ताने 'इंडियाज डॉटर' बदलची तथापित निरनिराळ्या कामांची जबाबदारी असलेल्या आमच्या सहकाऱ्यांची मतं आम्ही जाणून घेतली आणि ती इथे मांडण्याचा एक प्रयत्न करत आहोत.

'दृष्टीक्षेपात' हे नवं सदर आपण सुरु करत आहोत. या सदरात दृष्टीक्षेपात असणाऱ्या एखाद्या चित्रपटाविषयी, लघुपटाविषयी लोकांचा प्रतिसाद नोंदवला जाणार आहे. या निमित्ताने संबंधित चित्रपटाचा आशय, दृष्टीकोन आणि त्याचे सामान्य माणसाच्या जगण्याशी असणारे धागेदोरे यावर एक दृष्टीक्षेप टाकला जाईल. आपणही या 'दृष्टीक्षेपात' उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊ शकाल..

१. गुन्हेगारांचं अशा प्रकारचं व्हिडीओ डॉक्युमेन्टेशन आणि महत्वाचं म्हणजे बलात्कार करणाऱ्या पुरुषांची मानसिकता त्यांच्याच तोंडून व्यक्त होणं हे अशा प्रकारे पहिल्यांदा समोर आलं आहे असं दिसतं.

२. 'इंडियाज डॉटर'च्या निमित्ताने भारतीय पुरुषांची मनोवृत्ती ही शिक्षित-अशिक्षित/गरीब-श्रीमंत/उच्च-नीच यावर आधारित नसून ती पुरुषप्रधान आणि पुरुषसत्ताक असण्यावर आधारित आहे हे 'इंडियाज डॉटर' पाहताना समजतं. पण या लघुपटाचा उद्देश मात्र याउलट आहे असं लक्षात येतं. यात दाखवल्याप्रमाणे केसमधील वकीलांच्या मुलाखतीतून असे स्पष्ट होते की उच्च शिक्षण घेऊनही वकील न्यायप्रक्रियेत महत्वाची भूमिका बजावताना दिसत नाहीत. खुद्द वकील छातीठोकपणे सांगतात की 'माझ्या मुलीने जर लग्नापूर्वी असं काही केलं तर मी तिच्या अंगावर पेट्रोल टाकून जाळून टाकेल तिला.' अगदी अशीच परिस्थिती आपल्या आजुबाजूलाही दिसत राहते. शेजारीपाजारी किंवा कधी-कधी घरातील मंडळीही याच विचारधारेने वागताना दिसतात की मुलींनी संध्याकाळी लवकर घरी आलं पाहिजे, मुली नाजूक असतात, घराची इज्जत असतात, त्यांनी घराबाहेर जाताना नातेवाईकांसोबतच पडलं पाहिजे. अशीच

वाक्ये या लघुपटातील वकील आणि आरोपी दोघेही वापरताना दिसतात.

३. पण याउलट किंवा विरोधाभास दर्शवणारं चित्र या लघुपटामध्ये आहे असे दिसते. मुलींची छेडछाड, बलात्कार करणारे किंवा लैंगिक शोषण करणे हे गुन्हे किंवा अशी वृत्ती फक्त झोपडपट्टीमध्ये राहणाऱ्या, लहानपणापासून हलाखीच्या परिस्थितीमध्ये वाढलेल्या, शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या पुरुषांमध्येच आढळते असं झोपडपट्टीमधल्या जीवनाचं ज्या पद्धतीने चित्रीकरण केलं आहे यातून स्पष्ट होतं आणि तोच या लघुपटाचा गाभा आहे असं प्रकर्षाने जाणवतं. असे गुन्हे करण्यामागे त्या व्यक्तीची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, लहानपणापासून मिळणारे वातावरण, वर्ग, वर्ण, जात, दर्जा आणि शिक्षण हे घटक गुन्हा घडण्यासाठी जबाबदार असतात असं चित्र रंगवलं आहे. पण यात तथ्य नाही. हे तथ्य समजून घेण्यासाठी याच केसमधील वकीलाचे मुलींबद्दलचे विचार आणि आरोपीने केलेले गुन्हाचे समर्थन या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेतल्या तर गुन्हा घडण्यासाठी किंवा न घडण्यासाठी वर्ग,

INDIA'S DAUGHTER

दर्जा, शिक्षण हे घटक जबाबदार असतातच असं नाही हे तिथल्या तिथेच लक्षात येतं. वकील आणि आरोपी दोघांची बोलण्याची

पद्धत वेगळी असली तरी मानसिकता एकच आहे हे सहजपणे समोर येतं. मुलगी ही एखाद्या 'फूला' समान असते. जर ते फूल मंदिरात वाहिले तर त्याची पूजा होते आणि जर ते रस्त्यावर पडले तर... अशी वाक्ये वकीलही म्हणत असतील तर वर्ग, दर्जा, शिक्षण या गोष्टी मिळाल्यामुळे वकिलाच्या दृष्टीकोनात/मानसिकतेत बदल झाला नाही तर याच गोष्टीपासून वंचित राहिल्यामुळे गुन्हेगार घडतात असं कसं म्हणता येईल?

४. आरोपीच्या घरातील लोकांच्या मुलाखती घेताना मात्र त्यांची ओळख करून दिल्याने काय साध्य करायचं होतं ते स्पष्ट होत नाही. तसेच वस्तीचे महत्वाचे म्हणजे त्यात वस्तीतील लहान मुलांचे करण्यात आलेले चित्रीकरण, तसेच गुन्हेगाराच्या घरातील व्यक्तींचे चेहेरेही समाजासमोर आणण्याची गरज नव्हती. यामध्ये त्या मुलांच्या, तसेच इतर व्यक्तींच्या संमतीचा कितपत विचार केला असेल अशी शंका निर्माण होते.

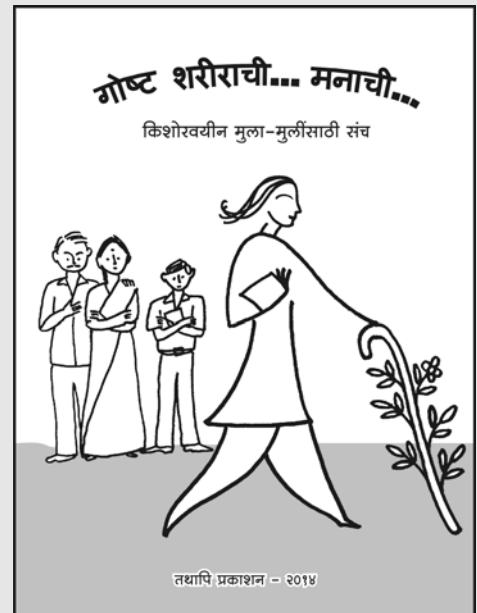
५. लोकांनी केलेल्या फाशीच्या मागणीला किती अर्थ आहे? आज फाशी देऊन हा मुद्दा सुटणार नाही. आजही काही गुन्द्यांसाठी फाशी दिली जाते पण गुन्हेगारांची संख्या कमी झाली नाही. याउलट बलात्काराच्या गुन्द्याला फाशीची शिक्षा असेल तर मुलीचे प्राण गमावण्याचा धोकाही वाढतो असे या आरोपीच्या मुलाखतीतूनही स्पष्ट होते.

६. 'रात्रीच्या वेळी ज्या मुली घराबाहेर पडतात, त्या फालतू असतात. त्यामुळे त्यांच्यावर बलात्कार होणारच.' अशा प्रकारची जी वाक्ये आरोपी व्यक्ती बोलत आहे, त्यातून समाजातील पुरुषी मानसिकता दिसते. केलेल्या गुन्द्याचे ती व्यक्ती समर्थन करत आहे असे दिसते आणि त्याचे समर्थन ही डॉक्युमेन्टरी करत आहे असे वाटते. या डॉक्युमेन्टरीतून बलात्कारामागील मानसिकता लोकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे की या मानसिकतेचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला आहे हे स्पष्ट होत नाही. मुलींनी रात्रीच्या वेळी नोकरी करू नये, तसेच रात्रीच्या वेळी जर मुली मित्राबरोबर फिरत असतील तर त्या 'फालतू' असतात. अशा प्रकारची ढोबळ आणि पुरुषी मनोवृत्ती दर्शवणारी वक्तव्ये यात आलेली आहेत. जी साफ चूकीची आहेत. कारण भारतीय राज्यघटनेनेच समानतेचा अधिकार सर्व नागरिकांना प्रदान केला आहे, हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे.

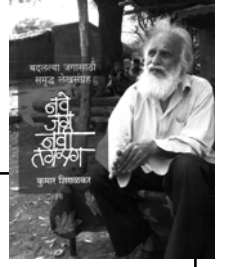
'तथापि' च्या गोष्ट शरीराची... मनाची... संचाचा प्रकाशन कार्यक्रम

किशोरवयीन मुलं-मुली, पालक आणि शिक्षकांसाठी शरीर साक्षरतेच्या माध्यमातून लैंगिकता शिक्षणाचा एक महत्वपूर्ण उपक्रम तथापि राबवत आहे. याच विषयावर मागील दोन वर्षांपासून अंध मुलं-मुली, त्यांचे पालक आणि शिक्षकांसोबतही संवाद साधला जात असताना 'गोष्ट शरीराची... मनाची...' या संचाची निर्मिती झाली. या संचाचा प्रकाशन कार्यक्रम' ४ एप्रिल २०१५ रोजी संपन्न झाला.

ब्रेलमधील एक पुस्तक, एक ऑडिओ सीडी आणि पालक व शिक्षकांसाठी मार्गदर्शिका असा हा संच आहे. १० ते १६ या वयोगटासाठी या संचाची निर्मिती झाली असून या प्रक्रियेत स्वतः अंध मुला-मुलींनी सक्रीय सहभाग दिला आहे. संपूर्ण संचाची किंमत रु. ३०० असून तथापि ट्रस्टच्या कार्यालयात संच विक्रीसाठी उपलब्ध आहे. हा संच शिक्षकांना कसा उपयुक्त होईल, कसा वापरता येईल यासाठी शिक्षकांसोबत प्रशिक्षण कार्यक्रमही राबवला जात आहे. यासाठीही तथापिशी अवश्य संपर्क साधता येईल. धन्यवाद!

नवे जग नवी तगमग : कुमार शिराळकर बदलत्या जगासाठी समृद्ध लेखसंग्रह

‘नवे जग, नवी तगमग’ हा कुमार शिराळकर यांचा लेखसंग्रह नुकताच प्रसिध्द झाला आहे. हा लेखसंग्रह बदलत्या जगासाठी समृद्ध तर आहेच, शिवाय यातून त्यांचे आत्मचरित्रही रेखाटले गेले आहे. याच समृद्ध लेखसंग्रहातील ‘स्त्री-पुरुष समता व कार्यकर्त्यांचा व्यवहार’ या लेखाबद्दल एक प्रतिक्रिया :

‘स्त्री-पुरुष समता’ हा परिवर्तनाच्या चळवळीतील अंगभूत भाग असला तरी एक लादलेला पैलू म्हणून कसं पाहिलं जातं, याची मांडणी पुरुष कार्यकर्त्यांच्या नजरेतून एका पुरुष कार्यकर्त्यानेच केली आहे. जे अनुभवलं ते खरेपणानं, सोपेपणानं लिहिलं आहे हे लक्षात येतं. समाजासाठी संवेदनशील असलेल्या पुरुष कार्यकर्त्यांची स्वतःच्या कुटूंबातली भूमिका मात्र बदललेली असते. हे चित्र आजही दिसतं. सामाजिक परिवर्तन हे फक्त समाजासाठी नसून

व्यक्तिगत जीवनात बदल घडवून आणणंही तितकचं महत्वाचं आहे. त्यासाठी आत्मपरीक्षण अत्यावश्यक आहे. हे भान आणि स्वतःमध्ये बदल घडवून आणण्याचा आठवणीचा आणि महत्वाचा संदेश शिराळकरांनी त्यांच्या ‘स्त्री-पुरुष समता व कार्यकर्त्यांचा व्यवहार’ या लेखातून दिला आहे.

नवे जग, नवी तगमग हे पुस्तक मनोविकास प्रकाशनने प्रसिध्द केले असून रु. ३५० हे मूल्य आहे.

‘नवे जग नवी तगमग’ हा कॉ. शिराळकर यांचा विविध विषयांवरील लेखसंग्रह नुकताच प्रसिध्द झाला आहे. कॉ. शिराळकर हे केवळ आदिवासी, दलित आणि कष्टकरी वर्गांच्या मुक्तिलढ्यातील एक नेते आहेत असे नाही, तर प्रचंड वाचन, त्याचे विश्लेषण आणि त्याचा वास्तवाशी असलेला संबंध स्पष्ट करणारे एक विचारवंत आहेत, या लेखसंग्रहात त्यांनी धर्म आणि जात या विषयावर लिहिलेले दहा लेख आहेत. या लेखांमध्ये धर्म, जात आणि मार्क्सवादी धर्मचिकित्सा यांचा अतिशय सोप्या भाषेत आढावा घेतलेला आहे. धर्माबद्दल, जातिअंताबद्दल, जागतिकीकरणाबद्दल, स्त्री-पुरुष समता आणि श्रमिकांच्या चळवळीबद्दल जे लिहिले आहे, ते मुळातूनच वाचले पाहिजे. ही आजच्या भारतीय आणि जागतिक वास्तवाच्या आकलनासाठी मराठी भाषेतील एक ज्ञानज्योत आहे.

(डॉ. रावसाहेब कसबे यांच्या प्रस्तावनेतून.)

PRINTED MATTER

बुक पोस्ट

प्रकाशक

प्रति

तथापि ट्रस्ट

रेणुप्रकाश ए, तिसरा मजला

बॉ. गाडगीळ रस्ता, नागनाथ पाराजवळ,

८१७, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

दूरध्वनी: ०२० २४४३११०६/२४४३००५७

Email: tathapi@tathapi.org

Website: www.tathapi.org

अंकातील प्रत्येक मताशी तथापि संस्था सहमत असेलच असे नाही. अंकाचा व संस्थेचा उल्लेख करून कोणालाही या अंकातील माहितीचा वापर करता येईल.

पारगावच्या पारावरून चित्र: राजू देशपांडे

जिव्हाळा देणगी वर्गणी: वार्षिक - रु. ३५, तीन वर्षासाठी - रु. १००

खाजगी वितरणासाठी